

Жак-Ален Міллер

«Всі божевільні»

ВАП 2024

ВАП 2024

Я присвячую цю конференцію Анжеліні Харарі, яка, будучи президентом протягом чотирьох років, керувала життям Всесвітньої Асоціації Психоаналізу (ВАП) рукою, яка іноді була жорсткою, іноді ніжною, але завжди це було доречно.

Мені випало давати назви конгресам ВАП*. Чому так відбувається? Обережно, небезпека! – бо це стало своєрідною традицією. Так буде не завжди. Але я думаю, що цей час ще не настав. Тому я продовжу. Наша наступна конференція буде називатися: *Всі божевільні* [1].

Контекст

Як і назва цієї конференції – «Жінки загалом не існують» (*La femme n'existe pas*) – це афоризм Лакана. Я витяг його з крихітного тексту, який Лакан написав на моє прохання. У той час йшлося про захист Відділу психоаналізу у Венсенні, існування якої в рамках Університету Париж 8 було під загрозою. І вона досі під загрозою, щороку – з кон'юнктурних причин, але також й зі структурних. Насправді, як писав Лакан, *психоаналіз не є предметом для викладання* [2]. Це пов'язано з опозицією, яку я називаю структурною, між аналітичним та академічним дискурсом, між знанням, що завжди виступає як припущене в практиці психоаналізу, і знанням, що презентується і яке займає центральне місце в академічному дискурсі. Я не збираюся розвивати цю відому вам опозицію.

Я витягнув цей афоризм з кількох рядків, написаних Лаканом у той час, коли він, можна сказати, повернувся з могили, оскільки вони з'явилися після семінару, який він назвав «Момент підсумку». Все, що Лакан написав або сказав після цього семінару, має особливий статус післямови до всього його викладання – я використовую це слово, яке він також використовував перед тим, як відмовитися від нього. Це надає цим фрагментарним зауваженням значення заповіту. «*Всі божевільні*», – Лакан сказав це тільки один раз, у тексті, який з'явився в тоді ще конфіденційному журналі «*Ornicar?*». Через те, що я його занотував, прокоментував і повторив, цей афоризм став частиною нашої спільної мови, мови ВАП, і частиною того, що ми могли б назвати нашою доксою. Він навіть став своєрідним слоганом.

У контексті того часу це було зрозуміло таким чином, що лестить сучасним упередженням, а саме

демократична вимога фундаментальної рівності громадян, що нав'язується традиційній ієрархії, деконструюючи її як ту, що регулює стосунки опікуна та його пацієнта. Я говорю це без ностальгії, оскільки Лакан передбачив сучасну ідеологію універсальної рівності розмовних істот, наголошуючи на братерстві, яке, за його словами, має пов'язувати терапевта з його пацієнтом.

«Людину, «звільнену» від сучасного суспільства, – говорив він, – ми повинні вітати і», – цитую, – «знову відкрити їй шлях до її сенсу в ненав'язливому братерстві, в міру якого ми все ще занадто нерівні»[3].

Депатологізація

Якщо ми говоримо про братерство, то воно вже давно перестало бути ненав'язливим, а натомість вимагається на повний голос під виглядом тотальної і цілковитої рівності мовних істот.

За таких умов не дивно, що ця егалітарна вимога має призвести до запрограмованого зникнення клініки. Всі клінічні типи поступово вилучаються з великого клінічного каталогу, вже пониженого і деконструйованого наступними виданнями DSM. І це в той час, коли всі люди, які страждають на психічні розлади, інвалідність або те, що колись вважалося аномалією, об'єднуються і формують групи. Ці юридично засновані та зареєстровані групи часто формують аутисти, люди, які чують голоси, тощо. Все вказує на те, що клініка скоро відійде в минуле. Від нас залежить, чи зможемо ми привести нашу практику у відповідність до цієї нової епохи, без ностальгії, без гіркоти, без духу помсти.

У такому контексті афоризм Лакана можна інтерпретувати лише як прийняття та утвердження поняття, яке зараз є загальноживаним (ми не раз чули його відлуння на цій конференції): депатологізація. Патологій більше не буде, натомість буде, і вже є, вільно обраний спосіб життя – свобода, яка не підлягає обмеженню, оскільки належить суб'єктам права. Якщо можна так сказати, пряме переважає над кривим[4].

Фройд говорив про заміщення принципу реальності принципом задоволення. Ми є свідками заміщення правового принципу принципом клінічним, що прирівнюється до супрематизму, який сьогодні є огидним у демократичних режимах. Наслідки вже відчутні. Наведу лише один нещодавній приклад: закон, прийнятий цього року французьким парламентом, передбачає, що будь-яке застереження, небажання або відхилення у відповідь на прохання суб'єкта – суб'єкта права – гендерного переходу, як він називається, відтепер вважатимуться правопорушенням. Знадобилося втручання Школи фрейдизму, щоб Національна Асамблея і Сенат ухвалили дві поправки, що встановлюють виняток для терапевтів, за умови, що їхні коментарі будуть обережними, спонукатимуть до роздумів і не суперечитимуть вимогам доброзичливості та поваги, обов'язковими там, де відбувається те, що я назвав вільним вибором способу життя. Сьогодні один французький політик навіть пропонує включити зміну статевої належності до Конституції Франції і визнати її фундаментальним правом людини, яким досі нехтували.

За цих умов афоризм Лакана 1978 року сприймається як такий, що цілком відповідний *Zeitgeist*, духу епохи. Втім, краще було б сказати: «Всі люди нормальні».

Подвійний парадокс

Вислів «Всі божевільні», що Лакан доповнює в одному з текстів: «*тобто марять*», не позбавлений певного скреготіння. Інкримінування божевілля та марення все ще залишається справою клініки. Воно ніби підтверджує кінець клініки, але в термінах, які належать клініці. Але це не єдиний

парадокс, який вводить цей афоризм. Насправді, хто це сказав: «Всі божевільні»? Це може бути тільки божевільний. Отже, його твердження є маячнею. Як універсалія, це точна копія висловлювання Епіменіда, вимовленого в однині від «Я», а саме: «Я брешу». Цей подвійний парадокс змушує нас підозрювати, що в афоризмі, про який ідеться, є щось більше і, можливо, щось інше, ніж підтвердження згаданої депатологізації.

Зізнаюся, що, поширюючи цей афоризм, вириваючи його з біблійного контексту, підносячи чи опускаючи його до рівня гасла (як ефективно!) я, безсумнівно, сприяв непорозумінню, яке необхідно виправити, коли ми зробимо його темою нашої наступної конференції. Немає нічого простішого: все, що нам потрібно зробити, це помістити його в контекст короткого тексту, з якого я його витягнув, що я і збираюся зробити, в неминуче скороченому вигляді, як того вимагає функція вимовити заключне слово, яка визначає мій обов'язок тут.

Діалектика для клініки

Перш ніж братися до цієї роботи з реконтекстуалізації, я коротко поясню, як клініку можна було б врятувати, незважаючи на будь-яку депатологізацію. Достатньо звернутися до діалектики пана Дюпанлу, розробленої для того, щоб заспокоїти запал тих, хто в Церкві повставав проти заборон щодо прогресу, лібералізму і сучасної цивілізації, сформульованих у програмі Папи Пія IX. Хитрий єпископ, речник ліберальної течії, розрізняє два рівні: один він називає тезою, де принцип стверджується як абсолютний; потім, знизу, він вписує гіпотезу (в сенсі того, що лежить під тезою), де тріумфує відносно. Принцип, хоч і абсолютний на своєму рівні, залишає відкритий простір модуляцій, звичайно, підпорядкованих, але таких, що враховують обставини й що є, а що ні доречним, потреби оперативності і т.д.

Таким чином, абсолютне і відносно, аж ніяк не суперечачи одне одному, можуть співіснувати як добрі сусіди, за умови, що між цими двома поняттями встановлена ієрархія.

Використовуючи цю діалектику, абсолютною тезою було б зникнення будь-якої патології та постклінічний егалітаризм. Однак в інтересах суспільства, щоб уникнути безладу і навіть руйнування, які неминуче спричинить сліпе застосування абсолютного принципу, ми збережемо відмінності клініки на підпорядкованому рівні гіпотези. Дозвольте мені зазначити, що це примирило б точку зору моїх колег Домініка Лорана і Франсуа Легіля[5] з моєю власною: для мене – теза, для них – гіпотеза.

Чого не можна навчити

Після цього екскурсу, моє перше зауваження або виправлення буде вельми простим: я задовольнюся тим, що накреслю важливість наступного речення, що одразу слідує за: «Усі божевільні, тобто марять». Ось ця фраза: «Це саме те, що проявляється на першому кроці до викладання[6]». Тут відбувається не депатологізація, а приниження, падіння, а чому б і не деконструкція того, що таке викладання – це може здатися дивним, коли йдеться про суб'єкта, який довгий час оспівував позицію вчителя, і який сам говорив про своє викладання. Справді, що саме за Лаканом (пізнім Лаканом, поза-Лаканом), виявляється тим, що викладати є божевіллям, що викладання є маренням?

Отже, афоризм, про який йдеться, є частиною жорсткої критики функції викладання. Ця жорстока і, можна сказати, цілком клінічна критика обрамляє афоризм: «Всі божевільні». Якщо ми перечитаємо те, що передує йому в тексті, то побачимо, що від самого початку це критика не клініки, а всього викладання. Відтепер гасло розумітимемо так: «Треба бути божевільним, щоб навчати, а ті, хто

навчає, марять». На перший погляд, Лакана цікавить структура всього викладання.

Це дивний спосіб захищати Відділ психоаналізу, який він підтримував та завжди підтримує – через знецінення викладання і, зокрема, викладання психоаналізу, пишучи, що аналітичний дискурс не є предметом викладання. І чому він не є ним? Які аргументи Лакан використовує для атаки на функцію викладання?

По-перше, аналітичний дискурс, на відміну від трьох інших, які він сконструював, *нічого не вчить*, оскільки, як зазначає Лакан, *він виключає домінування*. Це не дискурс пана, який, перш за все, є дискурсом домінування, оскільки він заснований на незаперечності головного позначника. Дискурс пана вчить, що таке знання – воно завжди є кріпаком головного позначника й це не заперечується умовами народження Університету, що відбулося приблизно за часів Карла Великого. Це також не університетський дискурс, який ставить знання на домінуюче місце, який дозволяє і навіть вимагає викладання. Університетський дискурс – це, перш за все, дискурс викладання. Нарешті, дискурс істерика робить суб'єкт паном пана; він домінує над домінантом і, роблячи це, змушує його працювати, виробляти знання. Це не кріпак знання пана, і тим більше не пан-знання, це дискурс, який штовхає до винайдення знання, настільки, що Лакан підкреслює структурну спорідненість дискурсу істерика з дискурсом науки.

Аналітичний дискурс також включає місце домінування – угорі ліворуч на діаграмах Лакана для тих, хто їх знає. Однак це місце займає елемент, який створений не для домінування, командування чи підкорення, а для того, щоб бути причиною бажання: Лакан називає його об'єктом *a*. Об'єкт *a*, причина бажання, я кажу, тоді як бажання не дозволяє домінувати над собою, що воно стійке до будь-яких наказів, що воно хитрить і таким чином виграє. Де знання в цьому дискурсі? Воно завжди займає позицію лише припущеного, а не є явним, як в університетському дискурсі. Ніколи не будучи чимось іншим, окрім припущення, воно ніби *підтверджує* інстанцію причини бажання, яке аналітик з себе вдає. Тут немає викладання, що не заважає при нагоді чомусь навчитися з цього, але йдеться про знання без навчальної цінності, без порядку, узгодженості чи системи – знання, яке походить із випадкових зустрічей, без закону. Тому аналітичний дискурс не домінує. І, зокрема, він не домінує над суб'єктом – слухати як заманеться.

Друга причина, наведена Лаканом, щоб відмовити аналітичному дискурсу в тому, щоб він був матеріалом для викладання: *у ньому немає нічого універсального*. Дійсно, це далеко не для всіх так. Це, якщо можна так сказати, для одного, для *Єдиного-цілком-самотнього*. Тільки для нього інтерпретація може надати місце для знання, яке зникає, як тільки ви претендуєте на його універсалізацію, щоб зробити його дійсним для всіх. Тож спробуйте пояснити великій аудиторії сенсаційний ефект інтерпретації: це лише підкреслить її банальний чи навіть сумнівний характер.

Я ввожу тут модуляцію. Лакан не каже, що психоаналіз не може бути предметом викладання, але накреслює, що саме аналітичний дискурс, тобто практика психоаналізу *grosso modo* не може ним бути. Крім того, є теорії психоаналізу, його історія та дискусії, які він викликав і які складаються у досьє. Розуміючи цей цей поділ між практикою та теорією психоаналізу, кафедра психоаналізу не заперечує присутності психоаналізу в університеті. Навпаки, існує обмеження, яке відкриває і звільняє поле: практики психоаналізу не можна навчити; щонайбільше, вона контролюється при нагоді, кожного разу в одиничному випадку, який не дозволяє себе віднести до загального, але який може бути піднесений до гідності парадигми, коли він піддається цьому.

Отже, це попередження Лакана його учням. Знайте та дайте зрозуміти, що нічого, чому вас навчать про психоаналіз в університеті, не дозволить вам заощадити й обійтись без психоаналізу.

Це щось геть інше, бо вам доведеться, як вказує початок *Écrits, зробити його власним*[7] – заплатити за себе, й не у якості учня, а саме як аналізанта.

Від неможливого до необхідного

Я продовжую мою заключну промову, яка водночас є вступом, спираючись на цей текст Лакана, починаючи з фрази, яку я наполягав розмістити на обкладинці його збірки невеликих написів під назвою «*Парадокси*». Третій парадокс цього тексту розпочинає другий абзац: «*Як викладати те, чого не можна навчити?*»

Це не перший раз, коли Лакан перетворює неможливе на реальне. Скажімо, він переходить від неможливого до необхідного. Як викладати те, що неможливо викладати? Справді, якщо це викладати неможливо, але все ж необхідно. Спочатку потрібно розрізнити «*викладати*» і «*викладати*», тобто *стратифікувати* (розподілити по різних шарах) обидва терміни, запозичуючи поняття Бертрана Рассела. Є викладати з боку неможливого і викладати з боку необхідного. Перехід від одного до іншого, безумовно, є проблематичним.

Цей перехід не для всіх. Лакан дає зрозуміти, що він не стосується всіх, але однієї особи, а саме Фрейда. Бо наступне речення закликає до нього: «*Отож, це шлях, яким йшов Фройд*». Тут є певний привілей – Фройд, перший і протягом довгого часу мав викладати те, що не вчиться, а саме практику психоаналізу. І він зробив це, сплачуючи своєю особою. В «*Тлумаченні сновидінь*» він розкрив багато своїх снів і ніколи не соромився використовувати свої утворення несвідомого заради розвитку психоаналізу. Однак те, що підходить для нього, не підходить для всіх.

Але, можна сказати, це стосується також Лакана. Неможливо, щоб він не думав про себе.

Однак він цього не каже. Можливо, це єдиний випадок, коли він проявляє скромність, що йому не була властива. Оскільки Лакан був реформатором практики психоаналізу, це безсумнівно стосується і до нього, хоча він захищався, кажучи, що риси, що відрізняють його практику, дійсні хіба що для нього самого.

Наслідувати його чи ні – справа кожного. Тим не менш, одного разу він висунув доктрину про змінну тривалість сесії, але не про її стислість. З цього приводу можна було б багато чого сказати, але я не буду зараз робити цього, бо це буде вичерпано з наступної фрази, що містить наш афоризм.

«Усе є лише сновидінням».

Ось ця фраза: Фройд вважав, що все є лише сновидінням, і що всі (якщо можна вжити цей вираз, насправді це універсально, всупереч тому, що він стверджував раніше), всі *божевільні, тобто марять*. Тези, сконцентровані в цьому реченні, стосуються сновидінь, божевілля і марення. Їх потрібно роздивитися детальніше. Слід зауважити, що Лакан їх приписує Фройдю. Тож саме до праць Фрейда я в першу чергу звернуся, щоб висвітлити це речення, в якому на кону стоїть уся метапсихологія і клініка.

Зверніть увагу, що в Лакана не тільки сеанси є короткими, навіть екстра-короткими. Його тексти завжди містять напругу, що постійно змінюється – часом він вертиться навколо того, що важливе, асоціює, блукає, а іноді його дискурс раптово стискається і вистрілює нещадною стрілою, що пронизує. Це стосується й цієї фрази, крім того, що в цьому короткому тексті все є тонким, оголеним, зведеним до кісток.

Почнемо з твердження «*усе є лише сновидінням*». Фраза, яка захоплює подих. Людина задає собі

питання, чи справді Лакан міг це написати, особливо зважаючи на той факт, що в одному зі своїх семінарів він посилається на відомий твір Кальдерона «Життя – це сон», щоб заперечити його тезу та визнати її недійсною з точки зору аналітичного дискурсу. Якщо все є сном, то що в ньому має стосунок до реального? Чи можна стверджувати, що *ніщо не є реальним* (реальним у лаканівському сенсі)? Чи реальне є нічим іншим як ілюзією, вимислом або навіть маренням? Зрештою, чому ні?

Тут ми згадуємо слова Лакана, які завжди вважалися загадовими. У першому уроці французького видання семінару «Синтом» Лакан вказує на однорідність уявного та реального, яка, як він стверджує, ґрунтується на бінарній структурі числа, перш ніж посилатися на теорію Кантора, яку ми також знаходимо далі в тексті, композицію якого я уважно аналізую. Це, безумовно, однорідне з тим, що сказано у формі «*все є лише сновидінням*». Однорідність між уявним і реальним доповнюється тим, що *символ набуває уявного* [8]. Усе відбувається так, ніби з огляду на математику, яку він згадує, і точну теорію множин, то як реальне, так і символічне поглинається уявним.

Хіба це не необхідно для твердження про те, що *все є лише сновидінням*? Панування уявного є неодмінною умовою для того, щоб стверджувати, що ніщо не є нічим іншим, як сном. Лакан розпочав те, що ми повинні назвати його викладанням, підкреслюючи переважання уявного, наприклад, у «*Стадії дзеркала...*» Чи не було б це також уявним, яке Лакан просував би наприкінці траєкторії свого дискурсу? Це, безумовно, задовольнило брозум, який любить, щоб дискурс зациклювався на самому собі. Однак я залишаю цю тему в підвішеному стані, використовуючи стиль запитання та умовну форму.

Винахід реальності

Продовжуючи цю тему, друге твердження Лакана з'являється в тексті лекції IX того ж семінару. Тут він сам вказує на свій відхід від Фрейда. Насправді він каже: «*Інстанція знання, яку Фрейд відновлює у якості несвідомого, зовсім не обов'язково передбачає реальне, як його використовую я*» [9]. Я виводжу з цього те, що, згідно з Лаканом, теорія несвідомого Фрейда не передбачає реального, і що вона може без нього обходитись. Реальне у функції аналітичного дискурсу є його власним винаходом, це – як зазначає Лакан – його реакція на фрейдівську артикуляцію несвідомого: він реагує на неї, винаходячи реальне. Лакан заходить так далеко, що зводить реальне до не більш ніж *симптоматичної відповіді* [10] на фрейдівське несвідоме. Це означає позбавити термін будь-якої претензії на універсальність, звести його до симптому Єдиного-цілком-самотнього. Тут можна було б багато чого сказати, але я скажу коротко. Повернімося до думки, що теорія Фрейда не передбачає реального. Так, без сумніву, але вона артикулює, що діє щось, що, скажімо, не вдаючись у деталі, дозволяє суб'єкту проводити розрізнення між сном чи галюцинацією, з одного боку, та реальністю, з іншого.

Заміна (заміщення) без відміни

Фрейд широко варіював щодо статусу цього апарату, цього пристрою, який він називав *Realitätsprüfung*, тобто перевірка реальності, як це було перекладено. Стверджувати, як це робить Лакан, що *все є лише сновидінням*, означає нехтувати перевіркою реальності, ампутувати з фрейдівської теорії термін, який, тим не менш, здається істотним і який психоаналітики таким вважають.

Яке ж нахабство зводити нанівець перевірку реальності та, до того ж, приписувати її Фрейду! Однак теорія Фрейда не настільки незрозуміла, щоб ми не могли розпізнати, спираючись на його роботи, що ми зберігаємо, а що відкидаємо в цьому питанні. У роботі Фрейда є місце для вибору –

це не формальний сад, посаджений Лаканом, а радше джунглі. Лакан вирішив підкреслити у Фрейда те, що релятивізує, навіть робить ілюзорним, саме поняття перевірки на реальність. Це цікаве питання для аналітика, але я можу відповісти на нього тут лише коротко. Ось чому я відразу перейду до короткого та майстерного тексту Фрейда під назвою «Формулювання двох принципів психічного функціонування» (або «розумового», залежно від перекладу), що був виданий у 1911 році, залишаючи осторонь два тексти, які йому передують: перший – у «Проекті наукової психології» 1895 року, другий – у знаменитому розділі VII «Тлумачення сновидінь». Я також залишаю осторонь текст, написаний трьома роками пізніше про метапсихологію сновидінь, де він стверджує (я вважаю, що вперше), – як зазначив Джеймс Стрейчі, чудовий перекладач усіх праць Фрейда на англійську мову, – що Я є місцем розташування перевірки реальності (він також зазначає про це у своїх роботах про *Verneinung*). Термін «перевірка реальності» Фрейд вперше вводить у «Формулюваннях двох принципів...», але слід відразу зазначити, що несвідомі процеси кепкують з перевірки реальності, що вони несприйнятливі до її дії.

По-перше, текст має на меті сформулювати зв'язок між принципом задоволення та принципом реальності. Ми зосереджуємося на тезі Фрейда, згідно з якою вирішальною подією в психічному розвитку є *Einsetzung*, що було б прогресом найвищого порядку: принцип реальності замінює те, що було приємним, чого прагнули за часів імперії принципу задоволення, а саме – *Lustgewinn*, виграш у задоволенні, надлишкове жуїрування [*plus-de-jouir*].

Тут ми маємо задоволення від знаходження в психоаналізі найбільш традиційної схеми, згідно з якою дорослішання, досягнення зрілості передбачає відмову від задоволення заради протистояння суворій реальності. Годі сміятися!

Однак, як уже зазначалося, несвідоме не піддається перевірці реальності.

Крім того, є важливе спостереження Фрейда, яке уточнює і навіть суперечить ідеї чистої і простої заміни другого принципу на перший. Сам Фрейд уточнює своє твердження: було б неправильно думати, що заміна принципу реальності принципом задоволення означає позбавлення, відкликання, конфіскацію (*Absetzung* німецькою мовою). *Насправді* – й саме так я перекладаю слово *Wirklichkeit* – ця заміна навпаки дозволяє, каже Фрейд, збереження, захист принципу задоволення.

Іншими словами, пародіюючи відому фразу Клаузевіца, заміщення дозволяє досягати принципу задоволення за допомогою принципу реальності. Те, що має бути отримано через принцип задоволення, потім через принцип реальності, завжди є *Lustgewinn*, згідно з терміном, який інколи вживав Фрейд і який ми перекладатимемо цим виразом Лакана: надлишкове жуїрування. І це, якщо запозичити фразу Лакана, *неможливо заперечити* за принципом реальності.

Сновидіння й божевілля

Узагалі, скажімо, якщо ми віддаємо перевагу цій перспективі, а не згаданій перевірці реальності, ми демонструємо, наскільки стан сновидця є незнищеним, й що пробудження є лише ілюзією. Прокинутися означає продовжувати сновидіти з відкритими очима. У цьому сенсі, справді, все є лише сном. Для Фрейда марення належить до того ж класу психічних явищ, що й сновидіння. Про це йдеться в передмові до першого видання «Тлумачення сновидінь»: «сновидіння є першим елементом класу аномальних психічних феноменів, іншими членами якого є істеричні фобії, нав'язливі ідеї та марення». Ми малиб з'ясувати, чому він поміщає фобії, істерики та нав'язливі ідеї в одну главу – я ще про це не думав.

Крім того, у розділі «Тлумачення сновидінь» під назвою «Зв'язки між снами та психічними

захворюваннями» Фройд розглядає сновидіння та божевілля на рівних правах. Ми бачимо, як він цитує філософів на підтвердження своєї тези, і як відомо, він не звик це робити. Треба було б зафіксувати появу філософів у його тексті – це вкрай рідко. Ну, тут він цитує Канта: «Божевільний – це той, хто бачить сновидіння у стані неспання», – що насправді є тезою Фройда, а потім Шопенгауера, який каже, що сновидіння – це коротке божевілля, а божевілля – це тривале сновидіння.

Чи слід чітко розрізняти сновидіння як універсальне явище та божевілля як те, що вражає лише небагатьох? Здоровий глузд підказував би, щоб ми розрізняли їх, щоб ми не вводили їх до одного класу. Проте відмінною рисою психоаналізу є те, що він бачить між ними відмінності лише в якості, а не в природі, якщо запозичити орієнтацію Клерамбо, про яку вчора згадував Ф. Легіль. Роль психоаналізу полягає в тому, щоб об'єднати ці явища в єдине ціле, тоді як роль охоронців звичайної реальності полягає в тому, щоб розрізняти їх і проводити непрохідну межу між нормальним і патологічним.

Незважаючи на короткі замикання, до яких мені довелося вдатися, щоб не затягувати цю заключну промову, я вважаю, що я запропонував чітку орієнтацію для роботи, яка буде представлена через два роки на нашому наступному конгресі.

Переклад з французької Олени Самойлової

* Заключна промова на Великій Віртуальній Міжнародній Конференції ВАП (Grandes Assises virtuelles internationales de l'AMP) "Жінки загалом не існує" (La femme n'existe pas), виголошена 3 квітня 2022 року в Парижі.

За редакцією Паскаля Фарі та Ев Міллер-Роуз за участю Ромена Обе та Ерве Дамаза, а також за сприяння Аріан Дюшарм, Жан-Клода Енкаладо, Наталі Жорж та Сесіль Войнаровські. Текст не вичитувався автором і публікується з його люб'язного дозволу. Перша публікація була надрукована в журналі *La Cause du désir*, № 112, novembre 2022, p. 48-57.

[1]. Lacan J., « Lacan pour Vincennes ! », *Ornicar ?*, no 17 / 18, printemps 1979, p. 278. [2]. Ibid.

[3]. Lacan J., « L'agressivité en psychanalyse », *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, p. 124.

[4]. Cette formule, qui pointe la place du « droit » à notre époque, est l'inverse de celle proposée par J.-A. Miller pour spécifier l'orientation frayée par Lacan : le tordu l'emporte sur le droit (Miller J.-A., « Notice de fil en aiguille », in Lacan J., *Le Séminaire*, livre xxiii, Le Sinthome, Paris, Seuil, 2005, p. 209).

[5]. Cf. Laurent D., « Lepousse-à-la-femme : de la structure à la logique » & Leguil F., « L'érotomanie dépathologisée », interventions aux Grandes Assises, publiées dans *La Cause du désir*, no 112, novembre 2022, p. 88-94 & 82-87.

[6]. Lacan J., « Lacan pour Vincennes ! », op. cit.

[7]. Cf. Lacan J., « Ouverture de ce recueil », *Écrits*, op. cit., p. 10. [8]. Lacan J., *Le Séminaire*, livre xxiii, Le Sinthome, op. cit., p. 18. [9]. Cf. *ibid.*, p. 132.

[10]. *Ibid.*